

11188

Россин Буддын шажанай Заншалта Сангха

**ШАЖАН БАРИҮАН
БОДИСАДВА МАНЗУУШЭРИИН
ХУБИЛГААН - ЭТИГЭЛЭЙ БАГША
ХАМБАДАА МҮРГЭМЭЙ**

Улаан-Үдэ
2006

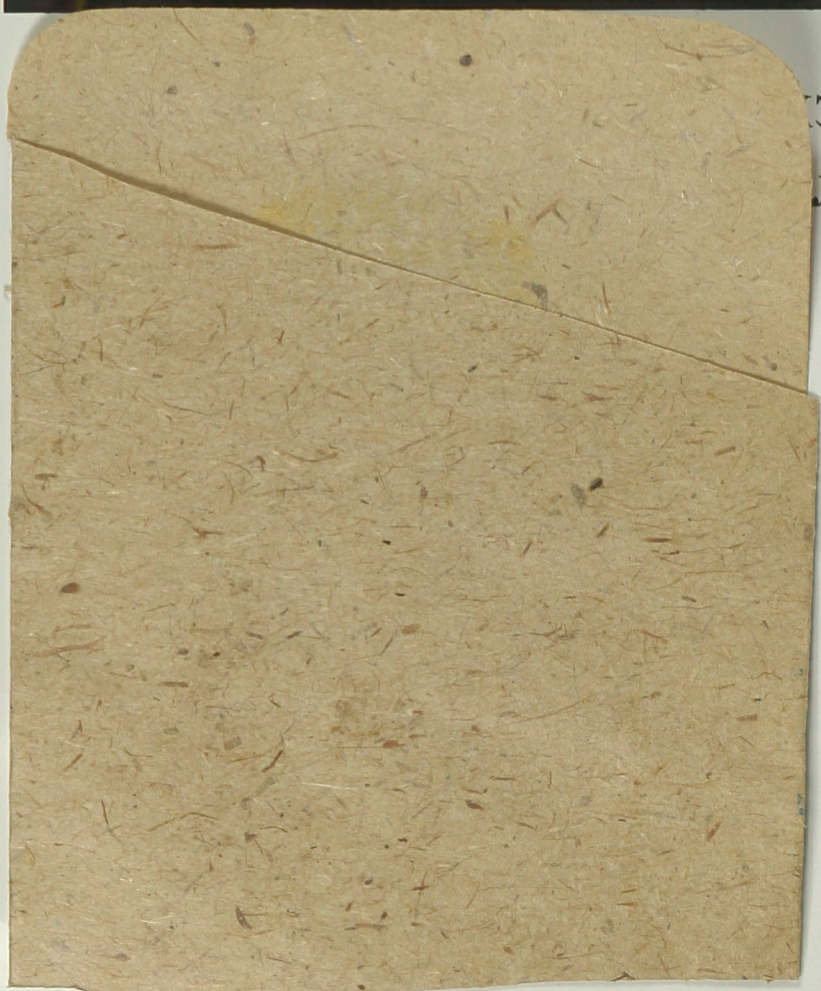
---

*Энэ номые дээгүүр хурьяжа, арюун нангинаар хадагалха
ёһотой. Газараар хаяжа, гэшхүүлжэ болохогүй.*

Эндэ байһан Этигэл Хамбын
олгожо байһан үе.

ГАРШАГ

Этигэлэй Хамба

3

Этигэл Хамба багшадаа

6

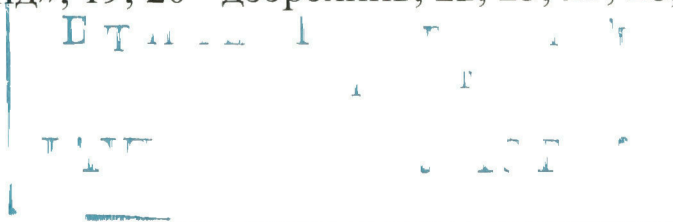
*Заяа Хамбын, Этигэлэй Хамбын түрэнэн
тоонто нютагуудта бодхоогдоһон
субаргануудые арамнайлалгын һайндэрнүүд*

9

Отдел краеведческой
и национальной
литературы

Юртэмсэдэ амидардаг хамаг
амитанай аша туһада, Манзашэридэл,
бэлигүүн бодол, Арьяа-Бааладал, ехэ
нигүүлэсхы сэдхэл, Очирваанидал,
асари ехэ хүсэ абьяас олохомнай
болтогой.

«Бандида Хамба лама Этигэлэй хүрээлэн» - эй архивһаа буулгажа абаһан
гэрэл-зурагууд гэдэл: энэ номой хабтаһан дээрэхи Хамбын Ордонһоо бусадынь,
мүн 9, 11 «субарга», 14 «морид», 19, 20 - дээрэхинь, 22, 23, 25, 28, 29 - дахи хуу-
даһанайхид болоно.

ЭТИГЭЛЭЙ ХАМБА

Үндэр түрэлтэ Бандида Хамба лама Даша-Доржо Этигэлэй (Итигэлов) Оронго нютагай Үлзы-Добо гэжэ газарта, Сагаан-нуурай баруун-урда, 1852 ондо түрэн байна. Бага балшар наһандаа Ивалгын Ошор-Булаг нуурида баян айлайда 5-6 жэл байхадаа, үхэр малыень адуулжа, жэл бүри 7-8 түхэриг абажа баярлаад, 15-16 наһандаа бодхуулаар гаража, Хориин Анаагай дасан ошоо юм.

Дасанда лама багшые дахажа, түбэд, монгол ном үзэжэ, хубараг нэрэдэ абтажа, сахил хүртөөд, 15-20 жэл байжа, габжа-гэбшын шата дабажа, эрдэмээ дээшэлүүлжэ, Оронго-Янгаажан дасандаа морилһон байна. Анаа дасанда байхадаа, Ага-Сүүгэл дасанда ошожо, Дээдэ Бурханай чойрын ном үзэжэ, эрдэм түгэлдэр болоод, нютагаа морилһон гэдэг.

Янгаажан дасанда ерэжэ, Чойрын хургуулиин шабинарта багша боложо, ном зааба. Цогчин дасанда гэсхы байгаад, штат тоодо баталагдажа, 1904 ондо дасандаа шэрээтэ ламхай боложо, диплом абаһан байна.

Долоон жэл болоод, Янгаажан дасанай шэрээтэ габжа лама Даша-Доржо Этигэлэй Үдын турада (Верхнеудинск хотодо) Хамбын шэрээдэ залагдахаар хунгагдаба. 1911 оной мартын 24-нэй үдэрһөө Шэтын турада зарлагдаһан суглаанда эзэн хаашуул, сэрэгэй ноёд, губернатор, буряад лама, ноёд ордон дотор сугларжа, ехэ зүблөө хэбэ. Тэрэ оной апрелин 11-нэй үдэр Даша-Доржо Итигэлов 34 дасанай шэнээр хунгагдаһан Бандида Хамба ламада баталагдажа, грамота-диплом үгтэһэн байгаа. Харюудань Бандида Хамба лама баяр хүргэжэ, юрөөл табьяа һэн.

Бандида Хамба ламын тушаалда баталагдаад, Янгаажан дасандаа морилжо ерэнэй удаа Хамбын хүрээ байһан Хүл-Нуурай (Тамчын) дасанда заларха ушартай болобо.

1913 оной феврилиин 11-дэ Бандида Хамба лама дээдын уряалаар Санкт-Петербург хото морилбо. Тэрэнтэй сугтаа Сүүгэл дасанай шэрээтэ, мүн эрдэм болбосорол ехэтэй ноёд, ниитын ажал ябуулагшад Гомбо Бадмажапов, Цогто Бадмажапов, Гатаб Бадмын гэгшэд ошолсобо. Романовтанай уг изагуурай эхи табигша хаан Михаил Фёдоровичой Россин гүрэнэй хаан шэрээдэ залагдаһаар 300 жэлэй ойн баярай дурасхаалда зорюулагдаһан ехэ найр энэ жэлэй феврилиин 20-21-нэй үдэрнүүдтэ болоо. Ехэ ехэ элшэн сайд, хаан, тайжанар, Цанид Хамба Агваан Доржиев, Монголой ехэшүүл ламанар, Этигэлэй Хамба, эндэхээ ошоһон ехэшүүл ламанар байлсаа.

1913 оной феврилиин 22-то Дээдын хаан, министрнүүд, митрополидууд Петербург хотодо шэнэ дасанда орожо, үргэл, мүргэл хэжэ, Этигэлэй Хамба, эндэхээ ошоһон дээдын зиндаата ламанар бэлэг-сэлэг, дипломдо хуртэжэ, 3 час үлүүтэй сайлалга болобо. Байгалай үбэрэй Бурхан шажантанай зүгһөө Бурхан шүтээнүүдые, долоон эрдэни, алта мүнгэ, эдлэл хадагуудые барюулба. Харюудань хаашуул, ноёд манай Буряадта маша ехэ баяр хүргэжэ, һайн байхые юрөөжэ, зарлиг айладаба. Тэндэхээ маша һайн морилжо ерээд байтар дайн сэрэг эхилжэ, хагаан түрын байдал урилан хубилжа, элдэб зүйл болоо бэлэй. Тэрэмнай 1917 ондо байгаа.

Дамба-Даржаа Заяагай түрэн нютагта сонгоол обогтоной дасангаа урилха гэлсэжэ байтар, 1913 ондо Бандида Хамба Даша-Доржо Этигэлэй заларжа ерэбэ гэхэ. Этигэлэй Хамба дасандань орожо, Хамбын шэрээгэй дэргэдэ ошоод, гурбан олбог дороһоо нэгэ олбог абхуулжа, шэрээдэнь нуугаа гэхэ. Тэрэ олбог Заяа Хамбын олбог мүн байгаа. Тэндэ хэдэн үдэр хурал мүргэл, уншалга болобо.

1775 ондо Заяа Хамба нэгэ хадын үбэртэ бүмбэ шэнгээгээд, хэтын сагта эндэ дасан болохо гэнэн байгаа. Этигэлэй Хамба тэрэниен шэнжэлжэ, таягаараа эндэ малтагты гэжэ зааба. Малтажа байтарнь бүмбэ гаража ерээ гэдэг. Тэндээ дасангаа бариха болобо.

Нютагай зон урдын Заяа Хамбамнай морилбо гээшэ гү гэлдэжэ, маша ехээр баярлаба. Тиин Этигэлэй Хамба үнэхөөрөө бодисадын хубилгаан эрдэни, Заяа Хамбын дүрэ мүн хэмээн алдаршабай. Заяа Хамба амиды байхадаа, нютагаа эрьежэ ерэхэб гэнэн зарлиг айладхаһан гэдэг. Тэрэнь хүсэлдэбэ бшуу.

Этигэлэй Хамба Янгаажан дасандаа морилоод, нэгэ-хоёр жэл эндээ байтарнь, дээдын захиргаанһаа саарһан ерэхэдээ, Хамбын дасан ошожо, шэрээдээ һууха гэнэн зарлиг абаа гэдэг. Янгаажан дасанайхидынь морилхыень маша зүбшөөһэн байгаа.

Этигэлэй Хамба дасанайнгаа шэрээтэ ламхай Мархиилатаяа хоюулан мордоо һэн ха. Ошожо ябахадань, урдаһаань годли номо хаяа гэдэг. Янгаажан дасанай үндэр түрэлтэ хоёр ламхайнар номо годлиень нуур худар хаюулһан байна.

Хамбын хүрээндэ дасан орохо гэнэнь, орохын аргагүй, шэнэ газараар үүдэ гаргажа ороһон байгаа. Дасанай дубжаан дээрэ гарахадань, улаан, ногоон, шара утаһануудай татаатай байхадань, Этигэлэй Хамба эрхээрэ таһалаад, досоонь оробо. Хамбын шэрээгэй дэргэдэ ошоод, долоон олбогой дороһоо олбог хаюулжа, Хамба багша һуугаа һэн гэдэг.

Хамбын хүрээндэ байхадаа, Этигэлэй Хамба Юрөө дасанда байдаг хитад дархашуулда 16 һөөм үндэр алтан ганжар, хоёр ехэ жанцан, хоёр бага жанцан алтаар шаруулжа, 2600 түхэригөөр бүтээлгэжэ үргэбэ. Тэрэшэлэн Бурхан шүтээн, толи мандал, боди гүрөөһэ, хадаг мэтын хэрэгсэл хүүлэжэ үргэһэн байна.

Тиигээд удахагүй Янгаажан дасандаа морилжо ерээ гэдэг. Этигэлэй Хамба Бурядай 34 дасанай ахалагша Бандида Хамба байгаа. Тэрэ Оронго нютагтаа дүрбэн зүгтэ бүмбэ шэнгээһэн байна. Баршагарт, Сэлэнгын эрьедэ, Үндэрэй Үбэртэ, Таарханда хэтэдээ ходо тахижа байхат гэжэ захяа һэн. Энэ захяагаарнь нютагаархиниинь эдэ бүхы газарнуудые тахижа байдаг. Мүн Баян-Улаан гэнэн нэрэтэй хамбанарын обооо бүхы Бурядай гэжэ тахидаг болонхой юм.

Этигэлэй Хамба гурбан түрэлөө мэдэхэб, 50-60 жэл болоод, нютагтаа ерэжэ түрэхэб гэнэн байгаа. Нэгэтэ Нарһата-Толгойн Дондогой Бадма үбгэн дасанай тэлэг хашаа соо ябажа ябаад, Хамба багшатай ушараа гэхэ. “Янгаажан дасамнай гоё даа, ехэ даа!” - гэжэ хэлэһэн аад: “Ерээдүй сагта дасан соомнай үхэр, адуун тиирэхэ, талха тарья хадагалха, машина табиха байра байха гү?” - гээд, энеэгээд, саашаа ябашоо һэн. 30-40-50-яад онуудта хэлээшэнь хүсэлдэһэн байгаал даа.

Мүн ехэ зиндаата ламанартаа: “Ехээр бү баяжагты. Ажал хэгты. Иигээд хамтарал, колхоз болохо. Хойгуур-урдуур, баруулжа-зүүлжээ булта субахат. Бү мэгдээрэйгты”, - гэжэ захяа һэн гэдэг.

Этигэлэй Хамба 1927 ондо тагаалал болоһон байгаа. Хадын үбэртэ, Хүхэ-Зүрхэндэ, 4-5 модоной газарта абаашаад, шулуугаар хэһэн бунханда даһан соо һуулгаа. Пуулгажа байхадань: “Нютагайм хүн намда ерэнэ аабза, удаан болонгүй”, - гэжэ хэлэһэн байгаа гэдэг. Хоёр-гурбан үдэр болоод ошоходонь, бэень үшөө бүлээн зандаа байгаа гэдэг. Теэд удааржа ошоһон тула Этигэлэй Хамба юумэ хэлээгүй. Тэрэ үдэртөө ошоо һаань, юумэ хэлэхэ байгаа, хожомдоол даа.

1955 ондо СССР-эй Буддын шажантанай Хамба Лубсан-Нима Дармын, Ивалгын дасанай шэрээтэ Жамьянов ламхай, Бадма-Доржо ламхай, бусад олон ламанар Хүхэ-Зүрхэндэ ерэжэ, Этигэлэй Хамбын бэеые хаража, заһажа ошоһон байна. Бэень зандаа байгаа гэдэг.

Этигэлэй Хамба мэндэ ябахандаа, эхэ хамаг амитаниие үршөөн тэдхэдэг Бурхан багшын Номые хүн бүхэн үйлэдэжэ, Абаралай Гурбан Эрдэнидэ этигэл саг үргэлжэ ябуулжа ябаха тухай олон һургаал захяануудые айлдаһан гэдэг. Эдэ һургаалнуудынь үгэ дамжажа, бүхы Буряад соогуураа тараһан байха.

1973 ондо XIX Бандида Хамба Лама Жамбал-Доржо Гомбоев түрүүтэй санаартад Этигэлэй Хамбын бэеынъ хаража үзөөд, тэрэл хэбээрээ байна гэхэн дүгнэлтэ гаргаа хэн.

2002 оной сентябриин 7-до Гильбэрэ нютагай эрхэтэн, 88 наһатай Амгалан Дабаевич Дабаев Хүхэ-Зүрхэндэ байһан Этигэлэй Хамбын бунханай байрые Хамба лама Дамба Аюшеевтэ заажа үгэхэн юм гэдэгые мэдэжэ байһандаа, 2006 оной июлиин 29-дэ, Майдарай хуралаар, үндэр зиндаата ехэшүүлые байрлуулдаг Ивалгын дасанай зошод буудалай хажууда Амгалан Дабаевичтай уулзаад, золгожо танилсахада, ахатан намда (авторта) иигэжэ хэлэбэ: “Би 1914 ондо Ивалгын аймагай Баян-Гол нютагта түрэхэн хүм. Энэ жэл 93 хүрэхэ гэжэ ябанаб. Наһамни үндэр боложол байна даа, гэхэдээ би энэ оной эхээр бага хүбүүн Дамдин-Сүрэн ба Хэжэнгэ аймагай нэгэ дунда наһанай мүргэлшэнтэй хамта гурбуулаа Энэдхэг орондо Бурхан Багшынгаа түүхэтэ газарнуудаар мүргэл хэжэ, 18 хоног сэдхэлээ сэлмээжэ, амгалан һайн ябаад ерээбди. Алтан дэлхэйдээ, нара, һарадаа, гал уһандаа зальбаржа, мүргэжэ ябадаг хүнүүд хадаа, амар мэндэ ажаһуудаг гүбди даа гэжэ һанагшаб”. - “Этигэлэй Хамбые үхибүүн наһандаа хараһан бэээт даа?” - гэхэдэ: “Тэрэ үедэ эхэ, эсэгэтээ мүргэл хуралда яһала ябагдаал хэн. Харин Хамбые яг иимэ-тиимэ хүн юм хэн гэдэгые арайл һайн хэлэжэ шадахагүй байнаб. Хүхэ-Зүрхэндэ ехэшүүлые хайлуулжа һуулгадаг гэдэгые дуулаал бээб. Баһа би өөрөө тиимэ юумэндэ ябажа байгаагүй хадаа, Хамбын бунхан шэнгээгдэхэн газарые нютагайхидай хэлэ ярянһаал таамаглан мэдэнтээ хаб гэжэ һанагшаб даа.

Энэ наһандаа тусхай шабараар олон тооной бурхадые бүтээжэ, 30 гаран субарга бодхоолсоо хэм. Заримдаа өөрөө энэ ажалда ябаашьегүй һаа, минии хэжэ янзалһан зүйлнүүд тэндэ оролсоол даа. Табан янзын зүйл бурхадые бүтээжэ, Хяагтын аймагшые ябуулжа байгаа хэм даа”.

“Амгалан Дабаевич, та угаа уран гартай хүн байналта?» - гэхэдэ: “Бурхан шүтээнэй зүйлнүүдые, дарханшые бэшэ хадаа, хэжэ байгааб. Тусхайлбал, дүрбэн самсаалтай сорогшон хэмээхэ модон зүйл бүтээдэг хэм. Тэрэмнай хуша модоор бүтээдэг ехэ нарин ажал юм. Модыень заабол үбэлэй сагта бэлдээд, тэрэнээ аргагүй һайнаар хатаахаш. Тиигээд нүгөө ажалдаа орохош даа».

«Субаргын бүмбэдэ олон түрэлэй зүйлнүүд ородог хаш. Би Баян-Улаан гэдэг обооной субаргада дун бүрээ мэтэ далайн хэдэ хэдэн зүйл үргэн барья хэм» - гэбэб. «Тиимээ, тэндэ олон зүйлнүүд орохоһоо гадна, субарганууд тус бүри долоон янзын байдаг юм. Тусхайлбал, үнгэрһэн ондо Заяа, Этигэл Хамбанарта зорюулжа бүтээһэн хоёр субарга Чойпрул Чодден гэдэг нэрэтэй юм”, - гээд, холын Энэдхэгһээ залажа асарһан гоёхон боодолтой хүжэ бэлэглээд, эрын гурбан наадан харая гэхэдэнь, хоюулаа нааданай асар майхан руу хамта зүглөө бэлэйбди.

2002 оной сентябриин 10-да XXIV Бандида Хамба лама Дамба Аюшеев түрүүтэй санаартад болон хэхэг хара энгэй хүнүүдтэй хамта Этигэлэй Хамбын шарил хадагалһан бунхан гаргажа, зохино ном уншалгаа хээд, Дээдэ зиндаатанай бэеые Ивалгын дасанда залажа хургэхэн болоно.

Бурхан багшын Абаралаар буян арьбажаха болтогой!

(Хуушанай бэшэгүүдые хэрэглэжэ энэ намтарые согсолһон, Ивалгын аймагай Оронго нютагай Бурхан шажанай бүлгэмэй зонхилогшо байһан, ажалай ветеран Цырен-Доржо Дагбаевич Цыденов-гуайн 1994 оной июниин 30-да “Буряад үнэн” сониной дугаарта хэблэгдэхэн статьяень автор арад зондоо дахинаа үргэнөөр дэлгэрүүлэн тарааха зорилготойгоор бага-сага нэмэжэ, хэрэглэхэн болоно).